

ՇՈՂԻԿ ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու

Երևանի Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՀՄ-ի դոցենտ

ՊԱՏՄԱՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ Կ.ՊՈԼՍԻ ԿՐԹԱԼՈՒՍԱՎՈ- ՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

(Հայոց Պատրիարքարանի «Վիճակացոյց»-ները (1901, 1903, 1908 թթ.))

Անցյալ դարի վերջերին պարբերական մամուլի էջերում, տեղագրություններում, տարեգրքերում, ավելի ուշ՝ նաև Արևմտահայ աշխարհի առանձին նահանգների, քաղաքների ու բնակավայրերի ամբողջական պատմությունն ընդգրկող հուշամատյաններում, որտեղ, պատմաազգագրական նյութերից բացի, ուշագրավ տեղեկություններ կան դպրոցների հիմնման, ուսուցիչների և աշակերտների մասին, մասնավորապես ներկայացվել են վիճակագրական որոշակի տվյալներ ու աղյուսակներ, քարտեզներ, բանահյուսական, ազգագրական նյութերի բառացանկեր:

Հրապարակված նյութերի մեծ ծավալը, վիճակագրությունը, դրանց համեմատական վերլուծությունը, ճշտումն ու լրացումները ուսումնասիրության հատուկ բնագավառ են, որի ուղղությամբ թեև որոշ քայլեր արվել են, սակայն այս կարևոր խնդրի գիտական քննությունը մի տեսակ անտեսվել է աշխարհագրագետների, պատմաբանների, ազգագրագետների և վիճակագիրների կողմից:

Հասկանալի է, որ Արևմտահայաստանի և Թուրքիայի հայաշատ բնակավայրերի դպրոցների համեմատական վիճակագրություն ստեղծելն ու ամբողջացնելը դուրս են մեր սույն ուսումնասիրության նպատակից, բայց դրանցից 3-ի՝ «Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ» Տետր Ա վիճակ 1901-1902 տարւոյ (Կ.Պոլիս, 1901 թ.), Տետր Բ վիճակ 1901-1902 տարւոյ (Կ.Պոլիս, 1903 թ.), «Վիճակացոյց թաղային վարժարանաց Կոստանդնուպոլսոյ» վիճակ 1908 հունվարի 1 (Կ.Պոլիս, 1908 թ.), վավերագրությունը կարող է նոր լույս սփռել Թուրքիայում 1880-ական թվականներից մինչև 1915 թվականը հայերի թվի, դպրոցական ցանցի խտության, ազգային փոքրամասնությունների կյանքում կրթության տարածման իրական վիճակի վրա:

Վերլուծման համար ընտրվել են Ա և Բ տետրերից բաղկացած «Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ» և «Վիճակացոյց թաղային վարժարանաց Կոստանդնուպոլսոյ» Հայոց Պատրիարքարանի պաշտոնական հրատարակությունները:

Ստորև ներկայացնում ենք Կ.Պոլսի Պատրիարքարանի Ա և Բ տետրերից բաղկացած «Վիճակացոյց»-ների ամփոփիչ աղյուսակները*:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ Ա ՏԵՏԻԻ

ԳԱԻԱՌՆԵՐ	ԵԳՂՈՍԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	ԵԳՂՏԵՐԻՆԵՐ	ԵԳՂԿՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	ԵԳՂԿՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	ԵԳՂԿՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ	ԵԳՂԿՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
1. Աղրիանուպոլիս	6	314	251	12	10	6130
2. Ռոստոք	9	1017	856	27	21	11885
3. Նիկոմիդիա	38	5404	3103	134	78	32776
4. Պիլեճիկ	10	1120	143	18	3	3137
5. Կուտինա	5	825	349	16	7	6141
6. Զմիռնիա	27	1640	1295	55	54	35766
7. Գաղատիա	7	895	395	20	9	5508
8. Սդերո	3	163	84	9	2	833
9. Կեսարիա	42	3795	1140	107	18	20450
10. Ամասիա-Մարգուան	9	1524	814	39	15	10395
11. Շապին-Գարահիսար	27	2040	105	38	4	4699
12. Ճանիկ	27	1361	344	44	15	8274
13. Տրապիզոն	47	2184	718	72	13	17464
14. Կարին	27	1956	1178	44	41	9495
15. Քդի	27	1336	367	35	8	2035
16. Բաբերդ	9	645	199	27	5	3354
17. Տիարպեթիր	4	690	324	18	9	3467
18. Խարբերդ	27	2058	496	49	9	8549
19. Ակն	4	541	215	13	9	1967
20. Չմչկաձագ	12	456	272	14	1	1458
21. Արաբկիր	18	713	223	23	2	2457
22. Չարսանձագ	12	617	189	16	2	1576
23. Եդեսիա	8	1091	571	19	7	2997
24. Պաղտատ	2	68	46	9	2	1566
25. Այնթապ	9	898	708	31	27	8580
26. Անտիոք	10	440	47	10	-	1520
27. Հայկա	2	438	249	12	6	3841
28. Եօզգատ	12	1197	557	30	13	10075
29. Հաճըն	4	508	69	10	2	1319

2006

ՊԱՏՄԱՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ Կ.ՊՈԼՍԻ ...

Դ 51

30. Կիւրիին	12	736	78	18	2	3670
31. Զէյթուն	10	605	85	14	1	1348
32. Տաքնտէ	2	260	70	4	1	500
33. Տիվրիկ	10	757	100	18	2	3440
Ընդհանուր	478	38274	15640	1005	398	23667 2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ Բ ՏԵՏՐԻ

ՓԱԻԱՌՆԵՐ	ԵՂՂՈՄԱՆՆԵՐ	ԱՐՏՅԱԿԻՆՆԵՐ	ԵԳՂՎԱՍՏՅԱԿԻՆՆԵՐ	ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ	ՈՒՍՈՒՑՈՒՀԻՆՆԵՐ	ԱՄՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՈՅԹ ԵՒ ԾԱՌԵՔ
1. Պրուսա	16	1345	733	34	20	10509 1/2
2. Պալքէսէր-Պանտր-մա	8	700	634	22	13	7560
3. Սերաստիա	46	4072	549	62	11	6245
4. Եւդոկիա	11	1408	558	37	13	7852
5. Բաղէշ	12	571	63	20	-	2346 3/4
6. Երզնկա	22	1389	475	54	9	8427
7. Կամախ	13	646	28	16	-	1476 3/4
8. Պայազիտ	6	438	54	11	2	1011 1/2
9. Մուշ	23	1034	284	31	4	2439 1/3
10. Վան	21	1323	554	47	12	5618 1/2
11. Լիմ և Կտուց Անապատներ	3	203	56	5	1	38
12. Աղթամար	32	1106	132	36	-	4961 1/2
13. Դերջան	12	485	10	12	-	737
14. Սպեր-Կիսկիմ	3	80	-	3	-	194
15. Բասէն	7	315	-	7	-	437
16. Խնուս	8	352	15	11	1	1273
17. Տիգրանակերտ	2	180	-	5	-	582
18. Բալու	8	505	50	14	1	1500
19. Գասթէմունի	3	110	50	2	-	380

20. Գօնեա	3	213	137	6	6	3200
21. Արմաշ	2	190	110	5	1	730
22. Եգիպտոս	2	223	217	16	7	14921
23. Կիպրոս	3	63	37	8	1	5304
24. Պուկարիա	10	534	413	23	10	12725
25. Սիս եւ շրջակայք	7	476	165	15	4	3889
26. Ատանա	25	1947	808	40	29	11945
27. Մալաթեա	9	872	230	16	3	1920
28. Մարաշ	23	1361	378	34	10	8073
	340	20041	20041	592	158	12695 2/3
Գումար Ա Տետրի	478	38274	15640	1005	398	236672
Համրագումար	818	60315	22380	1597	556	362967 2/3

Առաջին. Հետաքրքրական կառուցվածք ունեն և՛ Ա, և՛ Բ տետրերը: Ներկայացված են 61 գավառների վիճակներ¹: Աղյուսակներում նշվում են բնակավայրերը, վարժարանների անունները, դասընթացները՝ ըստ տարիների, աշակերտների և ուսուցիչների թիվը, ամսական հասույթներն ու ծախսերը:

Երկրորդ. «Վիճակացոյց»-ի Ա և Բ տետրերում արձանագրված են հայկական 818 տարբեր տիպի դպրոցների անուններ, որոնք տեղաբաշխված են Արևմտահայաստանի և Թուրքիայի հայաշատ քաղաքներում ու գյուղերում, ընդ որում՝ երկսեռ աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 82695-ի, ուսուցիչներինը՝ 2153-ի:

Երրորդ. Քաղաքներից հիշվում են հետևյալները՝ Ադրիանուպոլիսը, Ռոդոստոն, Նիկոմիդիան, Պիլեճիկը, Շապին-Գարահիսարը, Զմյուռնիան, Կարինը, Կեսարիան, Ամասիան, Քղին, Բաբերդը, Դիարբեքիրը, Խարբերդը, Ակնը, Արաբկիրը, Եդեսիան, Այնթապը, Բաղեշը, Հաճնը, Կյուրինը, Զեյթունը, Եվդոկիան, Երզնկան, Վանը, Մուշը, Բայազետը և մյուս հայաշատ գավառները:

Չորրորդ. «Ծանոթություններ» բաժնում կան մանր տեղեկություններ ընդհանուր ցանկում չարտացոլված կաթոլիկական, բողոքական, նաև որոշ մասնավոր դպրոցների և որբանոցների, ծաղկոցների և մանկապարտեզների մասին: Հիշվում են նաև այն բարեգործների անունները, ովքեր իրենց ծախսերով հիմնել են այդ դպրոցները: Նշված է նաև գյուղական առանձին դպրոցների ուսուցիչների աշխատավարձի չափը, որը տրվել է նաև բնամթերքով (ցորեն):

Այսպես՝ Վանի առաջնորդական վիճակի «Ծանոթություններ» բաժինը տեղեկացնում է.

1) «Գանձանակե կամ նպաստներե սյունակին մեջ նշանակված Սանդիստյան վարժարանի ամսական 510 դուռուշը՝ այսինքն տարեկան 6120 դուռուշը, կհայթայթվի բարերար Սանասարյանցի կտակադրամեն և Կ.Պոլսո մեջ գտնված խանութի մը վարձքերեն.

2) Վանա մեջ կգտնվի մասնավոր վարժարան մը՝ զոր կվարե աչազուրկ Համբարձում Երամյան: Այս վարժարանը ունի 233 մանչ և աշակերտ և 12 ուսուցիչ: Իր ամսական ծախքն է

2700 դուռուշ, որոն 1800-ը կգոյանա թոշակներն և մնացյալը կհոգացվի նպաստով.

3) Դռնաշեն գյուղի ուսուցիչ կին մըն է, որ տանը մեջ կդասախոսե.

4) Սույն վիճակացույցեն դուրս կմնան Վանա ազգային և օտար որբանոցներուն մեջ պատսպարվող և դաստիարակվող որբերն, որոնց թիվն է 748՝ հետևյալ բաժանմամբ.

	մանչ	աղջիկ
ա) Վարա․ ա	107	-
բ) Կարմրվորի	35	-
․) Սալնապատի	-	65
դ) Ս.հաչի	4	12
ե) Ամերիկյան	292	175
զ) Լատինացվոց	28	30
	466	282

5) Վանա և գյուղերու մեջ բողոքականաց և լատինացվոց վարժարանները կհաճախեն հետևյալ թվով հայ ուսանողներ

	մանչ	աղջիկ
բողոքականաց	166	253
լատինացվոց	326	437
	492	690

Ըստ վիճակագրության՝ Վանում գործել է 21 վարժարան (7-ը՝ քաղաքում, 14-ը՝ մերձակա գյուղերում)՝ 1877 աշակերտով (59 ուսուցիչ)։ Վիճակացույցի «Ծանոթություններ» բաժնում տրվում են կարևոր տեղեկություններ այն վարժարանների ու դպրոցների մասին, որոնք, ըստ էության, դուրս են եղել Կ.Պոլսի առաջնորդարանի ենթակայությունից, թեև դրանք հայկական են և գործել են իբրև միսիոներական կամ մասնավոր դպրոցներ։

Դրանք դուրս են թողնված դպրոցների ընդհանուր ցանկից, բայց և կարևոր են և չի կարելի անտեսել։

Վիճակացույցի «Ծանոթություններ» բաժնում կան նաև մասնակի, նույնիսկ մանր տեղեկություններ արևմտահայ դպրոցների, ուսուցիչների, աշակերտների և համայնքների մասին։ Դրանք քննության կարոտ են և կարելի է վերլուծել ըստ ժամանակագրական ընթացքի։ Դրանց քննարկման որոշակիության հարցերը ունեն թեմատիկ լայն ընդգրկում։ Բայց մենք հարկ ենք համարում անդրադառնալ վիճակավերլուծական մասնակի այն տվյալներին, որոնք միշտ չէ, որ չեզոք դիրք են գրավում նյութի համակողմանի քննության համար։

Ստորև դրանք ներկայացնում ենք որոշակի մանրամասներով և «Վիճակացոյցի» հիշատակումներով:

Այսպես՝ **Մշո առաջնորդական վիճակն** արձանագրել է 23 վարժարան (6-ը՝ քաղաքում, 17-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 1318 աշակերտով (35 ուսուցիչ):

Պետք է ավելացնել նաև՝

- 1) Պատրիարքարանի կողմից նպաստվարվող հետևյալ որբանոցների և դպրոցների աշակերտները.

ա)	Ս. Կարապետ վանքի որբանոցի	-45 աշ.
բ)	Ս. Առաքելոց վանքի որբանոցի	-57 աշ.
գ)	Ս. Հովհաննես վանքի դպրոցի	-25 աշ.
դ)	Ս. Մատնավանքի դպրոցի	-15 աշ.
ե)	Հազգոյի դպրոցի	-58 աշ.
զ)	Կինճ-Արտշենի դպրոցի	-25 աշ.
		225 աշ.

- 2) քաղաքի բողոքական և միաթարյան դպրոցների 160 աշակերտ:

Ծանուցվում է, որ Իզմիրյանց իգական վարժարանում կային 41 երեխա, որոնք բերվել էին Մուշի որբանոցից:

Մշո դաշտի մնացած 81, նաև Հազգո, Շատախ, **Գավառ, Խոյթ** ու Բոնաշեն գյուղերի դպրոցները փակվել են՝ աշակերտ և ուսուցիչ չունենալու պատճառով:

Խարբերդում գրանցվել է 27 դպրոց (5-ը՝ քաղաքում, 22-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 2554 աշակերտով (58 ուսուցիչ):

«Ծանոթություններ» բաժնում հիշվում է, որ քաղաքի որբանոցներում ապաստանել է 850 երեխա, իսկ բողոքական ու լատինաց վարժարաններում սովորում է 702 աշակերտ:

Հիշատակվում է նաև, որ Խարբերդի 21 գյուղերի դպրոցներ չեն գործել ժողովրդի չքավորության պատճառով, իսկ հարակից Շիրոյի գյուղերն ընդհանրապես վարժարան չեն ունեցել:

Քղիում գործել է 27 դպրոց (6-ը՝ քաղաքում (Կարինում), 21-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 3134 աշակերտով (43 ուսուցիչ): Գործող դպրոցների շարքում թե՛ աշակերտների թվով և թե՛ կրթական մակարդակով առանձնանում են Արծնյան (603 աշ.) և Հոփսիմյան (405 աշ.) վարժարանները:

Նաև տեղեկացվում է հետևյալը.

- 1) «Գյուղերու ուսուցիչներուն ուտեստի և բնակության վերաբերյալ ծախքերը գյուղացիներն կհոգացվին.

- 2) Գյուղերու դպրոցական տարեշրջանը ութ ամիս միայն կտևե»²:

Բաբերդի առաջնորդական վիճակում ներկայացված է 9 դպրոց (2-ը՝ քաղաքում, 7-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 844 աշակերտով (32 ուսուցիչ): Բարեկարգ դպրոցների շարքն են դասվում Մեսրոպյան (224 աշ.), Արամյան (135 աշ.) և Հայկազնյան (102 աշ.) վարժարանները:

ընդ:

Արձանագրվում է, որ Ավերակ, Բլուր, Հնտե, Ջահմանց, Ս. Թորոս, Ռուշտի Քարավրակ, Ռումել և Օձտեղ գյուղերի վարժարանները տարվա մեջ բաց էին ընդամենը 3-4 ամիս, չունեին տնականություն և որոշակի ուղղություն: Իսկ վիճակի մյուս 13 գյուղերը ընդհանրապես դպրոցներ չեն ունեցել:

Դիարբեքիրն ուներ 4 դպրոց (2-ը՝ քաղաքում, 2-ը՝ Լճե և Հայնի գյուղերում)՝ 1014 աշակերտով (27 ուսուցիչ): Աշակերտների թվով (754) և ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների դրվածքով հայտնի էր Դիարբեքիրի Ազգային վարժարանը: Ծանուցվում է նաև, որ դպրոցներ են եղել Մուֆարգին և Հազրո գյուղերում, դրանց ծախսերը հոգացել է Նպաստից հանձնաժողովը:

Օտար վարժարան էր հաճախում 190 երեխա (90-ը՝ տղա, 100-ը՝ աղջիկ): Նշվում է նաև այն մասին, որ Ազգային վարժարանի օսմաներենի ուսուցիչը տեղի մեարիֆի սնտուկից ստանում էր 1800 դուրուշ տարեկան աշխատավարձ:

Ակնը ուներ 4 դպրոց (1-ը՝ քաղաքում, 3-ը՝ գյուղերում՝ Ապուչեխում, Կամարակապում և Բինկյանում)՝ 756 աշակերտով (22 ուսուցիչ): Ակնի Ս. Ներսիսյան-Հռիփսիմյան վարժարանը (450 աշ.), որն ուներ 2 դասընթաց, դասվում էր ժամանակի լավագույն դպրոցների շարքը: Նրանից ետ չէին մնում նաև Վարագա (115 աշ.), Արամյան-Սանդիստյան (103 աշ.) և Ս. Մեսրոպյան (88 աշ.) վարժարանները:

Ակնի բողոքական և միսիոներական որբանոցներում ապաստանել է 100 երեխա (54-ը՝ աղջիկ, 46-ը՝ տղա):

Զմշկածագի վիճակում գրանցվել է 12 դպրոց (1-ը՝ քաղաքում, 11-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 728 աշակերտով (15 ուսուցիչ):

Այս վիճակի մեջ մտնող մի շարք գյուղեր (Երից-Ագարակ, Մորշխա, Մոռնայի, Վասկավան, Ռշկունի, Ջնձոր, Ագարակ, Պետրեթիլ) բնակչության չքավորության պատճառով դպրոցներ չեն ունեցել: Զմշկածագի միակ Ս. Աստվածածին վարժարանը (135 աշ.) տարվա մեջ գործում էր ընդամենը մի քանի ամիս՝ «... առ ի չգոյե բավականաչափ հասույթի, տարեկան պյուտձեն հավասարակշռելու համար»³:

Ըստ առաջնորդական վիճակի՝ **Արաբկիրում** կար 18 վարժարան (5-ը՝ քաղաքում, 13-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 936 աշակերտով (25 ուսուցիչ): Քաղաքում գործել է 2 դասարանով ուսումնարան (120 աշ.), Դ դասարանով իգական վարժարան (114 աշ.) և եռամյա դասընթացով Անջրդիի Վարդանյան վարժարանը, մյուս բոլոր վարժարանները երկամյա և միամյա նախակրթարաններ էին:

Լրացուցիչ հիշվում է նաև, որ Արաբկիրի Հայ-կաթոլիկ և Հայ-բողոքական վարժարաններ հաճախող 110 երեխայի, նաև 44 որբերի ուսումնական ծախսերը հոգացել է Պատրիարքարանը:

Բացի դրանից, բողոքական հայերը այստեղ ունեին երկու որբանոց (73 երեխա):

Քուշնա և Վաղշեն գյուղերի դպրոցներին հովանավորում էին Պրուսայի արաբկիրցիները: Ադն և Ծապլվար գյուղերը դպրոցներ չունեին չքավորության պատճառով:

Այնթապում գործում էր 9 վարժարան (8-ը՝ քաղաքում, 1-ը՝ Օրուլ գյուղում)՝ 1606 ա-

շակերտով (58 ուսուցիչ):

Ընդհանուր ցանկում չեն ներկայացվել Մեսրոպյան մասնավոր դպրոցը՝ 100 աշակերտով, և օտար վարժարաններ հաճախող շուրջ 240 աշակերտ (157-ը՝ տղա, 53-ը՝ աղջիկ):

Դասավանդման բարձր մակարդակով առանձնանում էին Ներսիսյան (400 աշ.) և Հայկազնյան (100 աշ.) վարժարանները, որոնք ունեին բարձրագույն նախակրթարանի Ա տարին, Ադեմական (160 աշ.) և Հայկանուշյան (470 աշ.) վարժարանները՝ Բ տարին, և Վարդանյան վարժարանը՝ (179 աշ.) Գ տարին:

«Վիճակացոյցը» ծանուցում է, որ Օրուլի Ս. Սահակյան նախկրթարանի (29 աշ., եռամյա դասընթաց) ամսական ծախքի 100 դուրուշը վճարում էր քաղաքի Հայոց եկեղեցին:

Հաճնում կար 4 դպրոց՝ 577 աշակերտով (12 ուսուցիչ):

«Վիճակացոյց»-ից դուրս են մնացել բողոքական և կաթոլիկ վարժարաններ (բողոքական՝ 67-ը՝ տղա, 98-ը՝ աղջիկ, հռոմեական՝ 18-ը՝ տղա, 12-ը՝ աղջիկ) հաճախող 195 երեխա:

Կեդրոնական նախակրթարանը (283 աշ.), որը կենտրոնական վարժարանի դեր էր կատարում Հաճնում, ուներ բարձրագույն նախակրթարանի երկամյա (Ա և Բ) դասընթաց, իսկ Ս. Գևորգ (169 աշ.) և Ս. Թորոս (87 աշ.) երկսեռ վարժարաններն ունեին քառամյա դասընթաց:

Հաճնի Ս. Հակոբի վանքին կից գործում էր Ազգային որբանոցը (26 որբ տղաներ) Դ դասընթացով, որի ծախսերից (ամսական 17 օսմ. **ոսկի**) **12 օսմ. ոսկին վճարում էր** Նպաստից կեդրոնական հանձնաժողովը, իսկ 5 ոսկին՝ տեղացի հայերը:

Զեյթունի առաջնորդական վիճակը արձանագրել է 10 դպրոց (6-ը՝ քաղաքում, 4-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 690 աշակերտով (15 ուսուցիչ):

«Ծանոթություններ» բաժնում նշվում է, որ սույն Վիճակացույցից դուրս են մնացել հայ բողոքական դպրոցի 40 և հայ բողոքական որբանոցի 30 աշակերտներ: Առաջնակարգ վարժարանների շարքն են դասվել Զեյթունի իգական վարժարանը (85 աշ.)՝ երկամյա դասընթացով, Կեդրոնական նախակրթարանը (120 աշ.)՝ քառամյա, և Ազգային վարժարանը (105 աշ.)՝ երկամյա դասընթացներով:

Այդպես էր նաև Զեյթունի Ս. Աստվածածնի որբանոցը՝ 83 որբերով, ուներ երեք ուսուցիչ, ամսական ծախսն էր 1500 դուրուշ: Բաղեշի վիճակում գրանցվել է 12 դպրոց (5-ը՝ քաղաքում, 7-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 634 աշակերտով (20 ուսուցիչ):

Ուշագրավ է այն փաստը, որ սովորողների ընդհանուր թվի միայն 10%-ն էր աղջիկ (Ս. Գևորգ՝ 36, Ս. Սարգիս՝ 4, Ս. Թորոս՝ 23):

Հաշվառման մեջ չեն մտցվել Բաղեշի տարբեր որբանոցների 208 որբեր և օտար վարժարաններ հաճախող 228 երեխա:

Բաղեշի հայաբնակ թաղերում գործում էր նաև չորս մասնավոր ծաղկոց, որտեղ հաճախում էր 105 երեխա (42-ը՝ տղա, 63-ը՝ աղջիկ), որը նույնպես դուրս էր մնացել Վիճակացույցից:

Երզնկայի վիճակում հաշվառվել է 22 դպրոց (5-ը՝ քաղաքում, 17-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 1864 աշակերտով (63 ուսուցիչ): Բարեկարգ դպրոցների շարքն էին դասվում քաղաքի

Երզնիկյան (250 աշ.), Կեղրոնական (280 աշ.), Նարեկյան (160 աշ.), Արամյան (120 աշ.) և Քրիստինյան (350 աշ.) վարժարանները:

Վիճակացույցը ծանուցում է նաև՝

ա) «Այս վիճակին քանի մը գյուղերու վարժարանները փակ կմնան, գյուղացվոց նյութական անձկության պատճառով.

բ) Գյուղերու վարժարանները միայն ձմեռ ժամանակ բաց կմնան, գյուղացվոց երկրագործ ըլլալուն պատճառով.

գ) Շըխլի, Կարմրի և Վարի-Չիֆթլիկ գյուղերում դպրոցները խարխլված ըլլալով, աշակերտները այս կամ այն գյուղացվոյն տանը մեջ կհամախմբվին և դաս կառնեն»⁴:

Բայազետի (Պայագիտ) վիճակում գրանցվել է 6 դպրոց (1-ը՝ քաղաքում, 5-ը՝ շրջակա գյուղերում)՝ 392 աշակերտով (13 ուսուցիչ): Դպրոցների մեջ առանձնանում էր՝ Բայազետի Կեղրոնական (103 աշ.) և Թոփրակ-Կալէի Ս. Աստվածածին վարժարանները (103 աշ.), (վերջինս ուներ բարձրագույն նախակրթարանի՝ Ա տարի): Լավագույն դպրոցներ էին համարվում նաև Կարաքիլիսէի և Խաստուրի երկդասյա ուսումնարանը:

Ընդհանուր ցանկում չեն ներկայացվել Բայազետի Ազգային որբանոցի 26 որբերը և Կաշաքիլիսէի երկու մասնավոր դպրոցներում սովորող աշակերտները:

Խաստուրի երկդասյա ուսումնարանը հիմնադրվել է 1884 թվականին Պոլսո Միացյալ Ընկերության նախաձեռնությամբ Ս. Աստվածածին վանքին կից՝ «Պոլսո Միացյալ Ընկերության Խաստուրի ուսումնարան» անվան տակ:

Խաստուրն ուներ ևս մեկ դպրոց, որ բացվել էր հայ կաթոլիկ համայնքի կողմից 1887 թվականին:

Ուսումնարանում դասավանդվել են հայոց լեզու և գրականություն, կրոն, պատմություն, աշխարհագրություն, բնագիտություն, թվաբանություն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, երգերաժշտություն և մարմնամարզություն առարկաները: Դպրոցի ուսուցիչները ներքին կարգով մասնակի փոփոխություններ էին մտցրել հայ գրականություն, պատմություն, երգ-երաժշտություն առարկաների ծրագրերում՝ մեծ տեղ տալով հայ ժողովրդի պատմությանը և հայրենասիրական երգերին:

Ուսման տևողությունը 5 տարի էր, իսկ 1906 թվականին ավելացել էր նաև 6-րդ դասարանը: Ուսուցումը երկսեռ էր: Պարապմունքները սկսվում էին վաղ առավոտյան և փոքր ու մեծ ընդմիջումներով շարունակվում մինչև ուշ երեկո:

Ուսումնարանը գործել է մինչև Հայոց Մեծ եղեռնը՝ յուրաքանչյուր տարի տալով 15-20 ընթացավարտ: Ընդհանուր թվով ուսումնարանը տվել է 450-500 ընթացավարտ:

Ուսումնարանի շրջանավարտներից շատերը իրենց ուսումը շարունակել են Ալաշկերտի բարձրագույն նախակրթարանում, Կարինի Սանասարյան վարժարանում, Երևանի գիմնազիայում, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում և այլ բարձրագույն կրթօջախներում:

Պոլսո Միացյալ Ընկերությունն իր ենթակայության տակ գտնվող դպրոցների աշխատանքների վերահսկողությունն իրականացնում էր տեսչական մարմինների միջոցով, որոնք գտնվում էին տարբեր վայրերում: Ալաշկերտի դպրոցները մտնում էին «Կարնո շրջանակի մեջ»: Բարեբախտաբար պահպանվել են միացյալ ընկերության տեղեկագրերը,

որոնք պարբերաբար հրատարակվել են: Այդ կարևոր փաստաթղթերում մանրակրկիտ տրված են ծրագրերը, ուսուցիչների անուն-ազգանունները, տարեկան վարձատրության չափը, ամփոփումներն ու հաշվետվությունները⁵:

Աղթամարի կաթողիկոսության ենթակայությամբ գործել է 32 դպրոց (1-ը՝ Աղթամարում, 31-ը՝ շրջակա գյուղերում և վանքերում)՝ 1238 աշակերտով (36 ուսուցիչ):

Ծանուցվում է, որ՝

1) «Աղթամարա վանքին վարժարանին ծախքը եղող ամսական 680 դուռուշի գումարը, զոր նշանակած ենք զանազան նպաստներու սյունակին մեջ, կհոգացվի Աղթամարա վանքին հասույթներեն: Նույն վանքի հասույթներեն կտրվի նաև Մոկսի չորս թաղերու վարժարանին (60 աշ.)՝ ամսական 50 դուռուշ, և Թաղավան վարժարանին (95 աշ.)՝ 50 դուռուշ:

2) Աղթամարա գյուղերուն ամենամեծ մասը փոխանակ դրամի՝ ցորենի նպաստներով կհոգան իրենց վարժարաններու ծախքը, այսինքն ուսուցիչներուն ամսականը: Այդ ցորենի չափերը՝ չափը 20 դուռուշ, հաշվված է այս ցուցակին մեջ՝ տեղական գինին համաձայն: 3) Նարեկա վանքը Նարեկ գյուղի վարժարանին ծախքերուն կմասնակցի Վանա 6 չափ ցորեն տալով, որ կներկայացնե ամսեկան 10 դուռուշ»⁶:

Բնակավայր	դպրոց	աշակերտ	ուսուցիչ
ա) Դերջան	12	495	12
բ) Սպեր և Կիսկիմ	3	80	3
գ) Բասեն	7	315	7
դ) Խնուս	8	367	12
	30	1177	34

Հարկ է նշել, որ Խնուս-Բերդում Ս. Գևորգյան վարժարանից բացի (40 աշ. քառամյա դասընթաց) գործում էր նաև Խաշխաշյան մասնավոր վարժարանը, որտեղ հաճախում էր 25 աշակերտ:

Վերոնշյալ գյուղերի դպրոցները տարվա մեջ գործում էին՝ ընդամենը 8 ամիս, իսկ շատերի դռները տարին բոլոր մնում էին փակ՝ գյուղացիների չքավորության պատճառով:

Արմաշի վանահայրության ներքո գործել են Արմաշի Նարեկյան (190 աշ.) և Խասկալի Ս. Հակոբյան (110 աշ.) երկսեռ վարժարանները՝ 300 աշակերտով (6 ուսուցիչ): Երկուսն էլ բարձր նախակրթարաններ էին՝ ուսուցման բարձր և եռամյա դասընթացներով:

Արմաշի թաղային վարժարանը մատակարարվում էր Դպրեվանքի կողմից (տարեկան 6000 դուռուշ): Դրա փոխարեն վանքը գանձում էր դպրոցի կալվածական հասույթները, որոնց ընդհանուր գումարը չէր գերազանցում 1000 դուռուշից:

Նյութապես ապահովված էր նաև Խասկալի թաղային վարժարանը, որի կալվածները տարեկան բերում էին 1500 դուռուշի հասույթ, նույնչափ գումար հայթայթվում էր ուխտավորների նվիրատվություններից, որը լիովին բավարարում էր վարժարանի մատակարարումը:

Ուշադրության արժանի է մի կարևոր հանգամանք ևս. դպրոցների քանակը բուն Արևմ-

տահայաստանի տարածքում ավելի քիչ էր, քան Թուրքիայի հայաշատ քաղաքներում ու բնակավայրերում:

Այսպես՝ **Տրապիզոնի վիճակում** գործել է 47 դպրոց՝ 2902 աշակերտով (85 ուսուցիչ): Վիճակացույցից դուրս է մնացել պետական և զանազան օտար վարժարաններ հաճախող 100 աշակերտ: Այս վիճակում գտնվող Բայրանի, Կոռմեյայի, Լապոնայի և Կապանի գյուղերի նախակրթարանները մշտապես չեն գործել:

Սեբաստիայի վիճակում գործել է 46 դպրոց՝ 4531 աշակերտով (73 ուսուցիչ): Ընդհանուր ցանկում չի հաշվառվել պետական, մասնավոր և օտար վարժարաններ հաճախող ավելի քան 2033 աշակերտ:

Ադանայի վիճակում արձանագրվել է 25 վարժարան՝ 2755 աշակերտով (69 ուսուցիչ): Վարժարաններից 8-ը գործել է Ադանայում, որոնց մեջ իբրև լավագույն դպրոցներ առանձնանում էին Աբգարյան (180 աշ.), Արամյան (280 աշ.), Աշխենյան (140 աշ.) վարժարանները, Զ, Ը, Թ դասընթացներով: Վիճակացույցի ընդհանուր բաժնում չի արտացոլվել պետական, մասնավոր և օտար վարժարաններ հաճախող ավելի քան 560 աշակերտ:

Վիճակացույցը ծանուցում է՝ «Գոչուլուզ և հայ գյուղերու վարժարանները մոտ երկու տարի է ի վեր փակ կմնան տեղացվոց չքավորության պատճառով: Իսկ Օճագլը և Էոզերլի գյուղերու վարժարանները 1901-ին փակվեցան պյուտճեի անձկության պատճառով»⁷:

Մարաշի վիճակում գրանցվել է 23 դպրոց՝ 10-ը՝ քաղաքում, 13-ը՝ մերձակա բնակավայրերում (1669 աշակերտ, 44 ուսուցիչ):

Վարժարաններից հիշատակության են արժանի հետևյալները՝ Ս. Խաչ Մայր եկեղեցու 5 վարժարանները (530 աշ.), Ս. Գևորգ (90 աշ.), Ս. Աստվածածին (160 աշ.), Ս. Ստեփանոս (236 աշ.): Հարկ է նշել, որ Մարաշի Ս. Ստեփանոս վարժարանն ուներ որբանոց (20 որբ), որին կից արհեստանոցներում երեխաները սովորում էին մուճակագործություն և կոշկակարություն:

Մանր տեղեկություններ բաժնում նշվում է, որ օտար վարժարաններ են հաճախել 2814 երեխա, որը պիտի ավելացնել ընդհանուր թվի վրա:

Չնայած բնակչության խտությանը, այնուամենայնիվ Մարաշի վիճակի մեջ գտնվող Տեմրեք, Անճըզ, Արպենց, Թավուրլու, Հովտու, Շիվիլի, Պանտուք, Տրդատլը, Քեոթեքլի հայաբնակ գյուղերը դպրոցներ չեն ունեցել:

Կոստանդնուպոլսի թաղային վարժարանների «Վիճակացույց»-ի (1908 թ.) համաձայն՝ մայրաքաղաքում գործել է 42 հայտնի վարժարան ու դպրոց, տրված են աշակերտների և ուսուցիչների ընդհանուր թիվը՝ 5379 աշակերտ, որից 1602-ը սովորել են անվճար, և 294 ուսուցիչ:

Լրացուցիչ նշվում է, որ պետական և զանազան հայ ու օտար վարժարաններ հաճախող ուսանող-ուսանողուհիների թիվը հասնում է 1500-ի:

Համեմատական վիճակագրությամբ տրված են 1897-1908 թթ. ամենամյա աշակերտների և ուսուցիչների թիվը, ընդ որում՝ 1897-ին Պոլսի հայկական դպրոցներում սովորում էր 3765 աշակերտ, որոնց թիվը գնալով աստիճանաբար աճել է՝ հասնելով 5379-ի: Նույալիսի աճ նկատվում է նաև ուսուցիչների կազմում՝ 199-ից հասել է 294-ի⁸:

Հայտնի է դառնում, որ ռուսական սահմաններին մոտ գտնվող (ռուսական գորքերի կողմից 1877-1878 թվականներին գրավված և հետ վերադարձված նահանգներ ու շրջաններ) բնակավայրերում, որտեղ բնակչության հիմնական կազմը հայերն էին՝ իրենց հայրենիքում, Թուրքիայի մնացած հայաբնակ գավառների համեմատությամբ, դպրոցների քանակով հասել էին նվազագույնի, այսպես՝ Բաբերդի վիճակ՝ 7, Կարինի վիճակ (առանց էրզրում քաղաքի)՝ 12, Սպերի գավառ՝ 3, Բասենի՝ 7, Բայազետի (Ալաշկերտը ներառյալ)՝ 6, Դիարբեքի՝ 4, և այլն:

Ճիշտ է, որոշ գյուղերում վանքերին կից եղել են փոքրիկ դպրոցներ, որոնց մի մասը գործել է գաղտնի պայմաններում, սակայն դրանք ընդհանուր առմամբ հետապնդել են մեկ նպատակ՝ գրաճանաչ դարձնել երեխաներին ու հասակավորներին:

Սույն «Վիճակացոյց»-ները ժամանակին արժանացել են հայ մտավորականների, մասնավորապես Գր. Ջոհրապի ուշադրությանը՝ կայսերապետության մեջ հայկական դպրոցների և մանկավարժական մտքի առավելությունները ներկայացնելիս հայ դատի պաշտպանության շրջանակներում:

1913 թվականին Փարիզում **Մարսել Լեար** ծածկանունով հրատարակած «Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լույսի տակ» գրքույկում Գր. Ջոհրապը ուշագրավ վիճակագրական տեղեկություններ է հաղորդում հայկական դպրոցների հարաբերական աճի վերաբերյալ: Նա նշում է, որ 1908 թվականին, Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո, հայերը, օգտագործելով նոր վարչակարգի ժամանակավոր և հարաբերական թույլատու վերաբերմունքը, գրեթե տասնապատկեցին դպրոցների թիվը՝ մասսանվորապես գավառներում: Այսպես, եթե Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1901-1903 թվականների վիճակագրության համաձայն՝ հայկական ջարդերից (1894-1896 թթ.) ընդամենը հինգ տարի անց՝ Աբդուլ Համիդի գահակալության ամենամոռյալ տարիներին, Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և կայսրության մյուս հայաշատ վայրերում գործել է 818 դպրոց՝ 82695 երկսեռ աշակերտներով, որոնք միայն Հայոց պատրիարքարանի ենթակայության ներքո գտնվող դպրոցներն էին և, եթե դրան ավելացվի հայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքների 250 դպրոց՝ 3000 սովորողներով և մասնավոր դպրոցները, ապա դպրոցների ընդհանուր թիվը կհասնի մոտավորապես 1200-ի՝ 130.000 երկսեռ աշակերտությամբ. «Գրեթե անհավատալի է սարսափի այդ շրջանին համար», - գրում է Գր. Ջոհրապը: Կարելի է հաստատել, շարունակում է իրավագետ գրողը, որ ներկայիս թրքական Հայաստանի մեջ (1913 թ.) գործում են շուրջ 1785 կրթական հաստատություններ ավելի քան 282.000 սովորողներով, այն դեպքերում, երբ «Թուրքերը հազիվ կրնան հաշվել 150 դպրոց՝ 1700 աշակերտով. քյուրտերը ոչ իսկ մեկ դպրոց ունին»⁹:

Ի մի բերելով Կ.Պոլսի Պատրիարքարանի կողմից հրատարակված «Վիճակացոյց»-ներում ներկայացված հայկական դպրոցների հիմնման ու աշխատանքային գործունեության պատմության հետ կապված հարցերը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ դրանք կարևոր փաստաթղթեր են և իրենց տեսակի մեջ՝ եզակի, որովհետև հանգամանորեն ներկայացված են գրեթե բոլոր ուսումնական հաստատությունները 19-րդ դարի 70-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի առաջին տասնամյակը (ուսուցիչների և աշակերտների թիվը,

դասավանդվող առարկաները, դպրոցական դասընթացները, Պատրիարքարանի ենթակայության և օտար ու մասնավոր դպրոցները), մինչդեռ դրանք առ այսօր գիտական լուրջ քննության չեն ենթարկվել: Ժամանակն է, որ դրանք ըստ արժանվույն գնահատվեն և դրվեն գիտական շրջանառության մեջ:

Գրականություն

1. «Վիճակացոյց» գավառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ, Տետր Բ, Վիճակ 1901-1902 տարու, Կ.Պոլիս, 1903, էջ 10:
2. Նույն տեղը, Տետր Ա, էջ 14-15:
3. Նույն տեղը, էջ 20:
4. Նույն տեղը, Տետր Բ, էջ 6:
5. Տե՛ս Եռամեայ տեղեկագիր 21 օգոստոս 1908-1911 օգոստոս
6. ու 31, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 60-70:
7. Վիճակացոյց գաւառական ազգային վարժարանաց Թուրքիոյ, Տետր Բ, էջ 11:
8. Նույն տեղը, էջ 22:
9. Տե՛ս Վիճակացոյց թաղային վարժարանաց Կոստանդնուպոլսոյ, Կ. Պոլիս, 1908, հունվարի 1:
10. Գր. Զոհրապ, Հայկական հարցը փաստաթղթերու լույսին տակ, Բերլոյթ, 1973 (թարգմանված՝ 1913 թ. Փարիզում հրատարակված գրքից):